

Dénés Iván Zoltán filozófus, eszmetörténész „Eltorzult magyar alkát. Bibó István

vitéja Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával” című könyve nemrég jelent meg az Osiris Kiadónál. A szerzővel a könyv Móra Ferenc kollégiumbeli bemutatóján készült az alábbi interjú, amely három magyar politikai gondolkodó, Szekfű Gyula (1883–1955), Németh László (1901–1975) és Bibó István (1911–1979) nyomán a 20. századi magyarság önszemléletének zavarodottságáról és távlatairól szól.

– Azt szeretném, ha az interjú során a „Mi a magyar?” kérdés huszadik századi válaszait követőennek figyelemmel. Ha könyvből jól sejtem, ön Bibó István Szekfű Gyula és Németh László iránti kritikájával olyan nézetek elé állít tükört, amelyeket túlhaladottnak tart, de a rendszerváltozással ismét megjelentek a magyar közgondolkodásban. Kezdjük azszal, érzékelt-e Szekfű Gyula a magyarság önképének azt a zavarodottságát, amelyről ma mindenkinek van véleménye?

– Bibó egy kései szövege hozza fel példaként, hogy Jókai Mór, miközben dolgozott a szobájának falán ott függött az aradi vértanúk képe, mindennap imádkozott kivégzőjükről, I. Ferenc József császárról. Ez a politikai tudathasadás a kiegyezés utáni egész magyar társadalmat áthatotta. Szekfű Gyula ezt a tudathasadást úgy oldotta fel, hogy elvetette a függetlenségi eszményeket. 1913-ban megjelent műve, „A számtíz Rákóczi” körüli botrányban elvetette Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát, és nyíltan a szatmári békekötő Károlyi Sándor grófnak adott igazat. Ez a függetlenség leértékelését jelentette, és igen nagy irritációt váltott ki Szekfű ellen 1914 és 1916 között. A politikai hystériára válaszul Szekfű Gyula az üldözési mániát viselő magyarázatot dolgozott ki, amely szerint Magyarország gatlástan demagógus hatására a független ítéletű politikusokat és tudósokat meghurcolja az éretlen tömeg. Egész életén át megmaradt benne, hogy mélyen megsértettek.

– Szekfűtől indul az az értekelés, amely szerint a magyar liberalizmus és a nemzet felemelkedésének ügye ellenkező oldalon áll.

– Ezt a korábbi konzervatív nézetet Szekfű úgy módosította, hogy a reformkori politikai viszonyokat elemezve megteremtette

Széchenyi és a centralisták legendáját.

Szekfű Széchenyi 1840-es években született írásából, Gyulay Pál hübrisz-értelmezéséből és Kemény Zsigmond 1849–1850-es Kossuthot demonizáló röpírtaiból kiindulva a centralistákat a legképzettebb és egyedül avatott újtókként mutatta be, Kossuthot és a reformellenzékét pedig politikai dilettánsoknak bélyegezte. Ezt annál is inkább tehetette, mivel az 1850-es évek végén, amikor a centralisták kulcspozícióba kerültek Magyarországon, ők lehettek az európaiság és a magyarság ki-

Bibó István és az újragondolt önazonosság Nagymagyar, mélymagyar, magyar

zárólagos értelmező, hiszen a közvélemény és a hatalom számára egyaránt elfogadhatóak voltak. Szekfű Trianon után úgy gondolta, hogy a történelmi Magyarország felbomlásáért a felelősség 1918 és 1919 forradalmait és a 19. századi függetlenségi politikuskokat terheli, mivel szerinte azok azt a fél évszázadot, amíg a magyarság békés alkotómunkát végezhetett volna, nemzeti demagógiával és közjogi kuruckodással terhelték meg, elterelve a figyelmet a magyar társadalom megszervezéséről és a nemzetiségi veszedeleimről. Ő úgy látta, mintha a függetlenség és a liberalizmus eredménye lett volna az, amit valójában a terror következtében beszűkült közélet félelmei okoztak.

– Hogyan kell érteni a politikai aktualizálásoktól mentesen Szekfű Gyula „nagymagyar” és „kismagyar” kategóriáit?

– Szekfű ellenszenvvel gondolt a függetlenségi romantikára. A források aról győzte meg, hogy Werbczy, Rákóczi és Kossuth kultusza hamis. Úgy vélte, a török uralom két nagy változást hozott Magyarországon: egyfelől a későbbi betelepítés következtében az ország nem volt már színmagyar, másfelől az ország politikailag „nagymagyarokra” és „kismagyarokra” oszlott. Előbbiek a Habsburgokkal való együttműködéstől, utóbbiak a törökkel való összefogástól várták az ország boldogulását; e két út ellentétes volt. Szekfű Gyula szerint a „kismagyar út”, legyen az az állami integritás feladótörökbartság, a Habsburg-ellenes kurucság, a 19. századi magyar liberalizmus sérelmi kurucsága, vagy a 20. században a balkáni államok közé sülyesztő turanizmus kurucsága – egyformán a szenvedélyek elszabadulásával és a rombolással járt. Szekfű számára a „kismagyar út” jelentette az ellenségképet: a civilizált és racionális Nyugattal szemben a historizált, moralizáló, barbár és a magyarság bűneit megtestesítő Keletet.

– Németh László „mélymagyar” és „hígmagyar” kifejezései, amelyeket Kisebbségben című trása vetett fel, hasonlókép nem a vér szerinti magyarsághoz tartozásból indulnak ki, és mégis asszimilációs értelmezésben ismerik őket.

– Természetesen Németh László írásában is kifejezések nem egyszerűen született magyart és asszimilánst jelentenek. Németh László a 16. századi író-olvasó viszonyhoz hasonlítja össze a 19. századit, s azt vizsgálja, hogy az író szerzene benne el-e egy adott közösség életében. Ha igen, akkor abból tud táplálkozni, és annak dolgozik, tehát a mélyben van, vagyis: „mélymagyar”. Németh László arra a következtetésre jut, hogy a magyar irodalmi nyelv a 19. századi nyelvújítással olyan európai mintákat vett át, amilyenek az író számára már nem voltak alkalmasak arra, hogy a közösség mély gondolati áramait kifejezzék. Ezért egyes írók már nem élnek szerves kapcsolatban a közösséggel, hanem inkább szellemi árukat termelnek, és sikerük a silány, felszínes szórakozást tette általánossá és kizárólagossá; ők a „hígmagyarok”. Németh László szerint ebbe az állapot-

Dénés Iván Zoltán filozófus, eszmetörténész: Minél kevésbé frusztrált az ember, annál inkább elhiszi, hogy őrajta múlik a sorsa. (Fotó: Karnok Csaba)

ba telepedtek be a „jött magyarok”, akik

élték a lehetőséggel,

és folytatták a kulturális „ipart”, de a nemzeti hagyomány értékvilágába való beágyazottságot akkor sem tudták volna pótolni, ha akarták volna. Németh számára tehát a „hígmagyar” az igazi ellenség, a „jött magyar” csak következmény. Ez a szekfűi logika folytatása, de nem egyezik azzal. Németh László kategóriái az értéktérítő értelmiség kontrasztelekciójára vonatkoznak, noha reménytelenül összefonódtak az asszimilációs vitákkal.

– Bibó István Szekfű és Németh álláspontját bírálva teremtette meg saját kategóriáit – amelyek szintén aktualizálhatók.

– Bibó István 1948-ban megjelent „Eltorzult magyar alkát, zsákutcs magyar történelem” című esszéjéből ki-tűnik: ő úgy látta, hogy a magyar politikai elit az 1860-as évektől 1944-ig a legfontosabb történelmi pillanatokban rosszul döntött. Ez annak következménye volt, hogy a magyar politikai elit a valóságérzék és a lényeglátás szétválása miatt szelektálódott: akik hatni akartak, opportunistákká züllöttek, akik pedig az igazságot kimondták, ádáz próféttákká váltak. Bibó „hamis realitáknak”, illetve „túlfelesztett lényeglátóknak” nevezte e két csoportot. Bibó, illetve Szekfű és Németh kategóriái között mindenekelőtt az a különbség, hogy Bibó számára, bár a túlfeszült lényeglátók rokonszenvesebbek, az ellentétpár nem ad ön-, illetve ellenséggépet. Bibó számára a realista lényeglátó nem ádáz próféta, de nem is opportunist, hanem olyan politikus, aki jól tud dönteni. Az ő értelmezésében a magyarság politikai eliteje az 1860-as évekre elvesztette politikai vállalkozás kedvét és elszántságát, mert szembekerült azzal a feladattal, hogy mondjon le a történelmi Magyarország egységének fenntartásáról, amiről nem akart és nem tudott lemondani, és különösen úgy nem, hogy a háta mögött ott volt a levett szabadságharc élménye.

– Mindhárom okfejtés a múltban keresi a magyarság problémáit, de mindhárom a jelennek szól.

– Szekfű Gyula is, Németh László is ideológus volt. Szekfű történelmi tudását abban a hitben adta át, hogy felvilágosítja a történelmi uralkodó osztályokat, főként a közép-

osztályt: a történelem tanulságai szerint melyek a helyes cselekedetek. Németh László viszont egyrészt folyamatos önmeghatározást végzett, akárcsak Széchenyi István, másrészt pedig, mint író-próféta állandóan felmutatta a kötéblát, a kinyilatkoztatott igazságot közössége számára. Szekfű fordított próféta volt: jövőkép nélkül, a múltat használta fel a jelen igazolására. Németh Lászlónak volt képe a jövőről: egy templomot akart újjáépíteni, mint a babiloni fogságban lévő zsidók a jeruzsálemi szentélyt, és eköré akarta gyűjteni a szétszórattásban élő magyarságot. Kultúrális, etnikai, világiastított vallást, vagy inkább valláspótlékot kívánt adni. Ez viszont teljes mértékben más volt, mint az állampolgári jogegyenlőség, amelyre Bibó alapozott. Ugyanakkor Németh László rendkívüli szenvedéllyel kereste az igazságot; ő nem leckéztetett, hanem kinyilatkoztatott magának és másoknak. Mondanom sem kell, Bibó Szekfűvel, mint hamis realistával vitatkozott, s bár nem említi, nyilvánvaló, hogy Németh László volt a túlfeszült lényeglátó egyik mintája. Míg „a valóság illúziójának” nevezhetjük azt, ahogyan Szekfű a közösségi tudathasadást feloldotta, Németh László idevágó írsaiban „az illúzió realitását” láthatjuk. Bibó

az illúziók e váltogazdaságát

tárja fel és ebből kínál kiutat. – Mindhárom, Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István, Magyarországon éltek az 1940–1950-es években, a legnehezebb időkben. Milyen volt személyes viszonyuk?

– Szekfű Gyula 1945 áprilisában felajánlkozott a kommuniztáknak: 1946-tól moszkvai követ, majd nagykövet lett. 1947-ben úgy ítélte meg, hogy alkalmazkodni kell az újabb hódoltságghoz és túl kell azt élni. Ennek jegyében dicsértte meg Andics Erzsébet „Az egyházi reakció 1848-ban” című könyvét, majd írt hódoló levelet Rákosi Mátyásnak a Rajk-per idején. Az 1950-es években megtört, fáradt és megkeseredett ember volt. Bibó nem ismerte őt, személyesen csak 1954-ben került vele kapcsolatba. Bibó ekkor Szekfű egyik kedves tanítványa özvegyének kegyelmi kérvényét írta alá különböző kivalóságokkal, Kodály Zoltántól Ortutay Gyuláig. Így jutott el Szekfű Gyulához,

aki ekkor az elnöki tanács tagja volt, vagyis az államfői hatalom egyhuzad része volt a kezében. A kérvény láttán Szekfű megjegyezte, hogy az egyik megfogalmazással nem ért egyet. Bibó ekkor kihagyta ezt a mondatot, újraírta a beadványt, ismét aláírta mindeenkivel, majd elment Szekfűhöz, aki kijelentette, hogy nem írja alá, mert „rossz néven vennék”. Bibó megdöbbennt ennyi gyávaaságot látott. Ami Németh László illeti, Tanú-korszakának írsái 1938 és 1940 között nagyon hatottak Bibóra. Ezután azonban Bibó egyre kritikusabb lett vele szemben. Igaz, 1947-ben „Összeesküvés és köztársasági évforduló” című írásában megvédte Németh Lászlót egy koncepció per előkészítő sajtótamadással szemben, de 1948-ban udvariasan, és a problémaérzékelő kvalitásnak kijáró tisztelettel elvetette a „Kisebbségben” tételeit. Az ötvenes évektől kezdve személyes kapcsolatban voltak, 1956-os cikkeik között sok a párhuzam. Miután 1957-ben Bibót (akit kis híján kivégeztek) életfogytiglanra ítélték, Németh László 1961-ben közbenjárót Kádár Jánosnál, hogy engedjék szabadon. Ez nem sikerült, Bibó csak 1963-ban szabadult.

– Ön az imént tró-prófétának nevezte Németh Lászlót. Mit mond akkor Bibó Istvánnak az a gesztusa, amikor a magyar Parlamentben egyedülként várt be az oroszokat 1956 novemberében; amikor megérkeztek, Bibó István éppen elvi nyilatkozatát gépelte.

– „A történelem eszközei” című írásában Németh László Cromwell és Gandhit hasonlította össze, és arra a következtetésre jutott, hogy Cromwell vallási meggyőződését egyeztetta a politikai boldogulás játékszabályaival, az első érdekében, de a második ismeretében. Gandhi ezzel szemben saját erkölcsének rendelte alá a politikai játékszabályokat. Vajon nem éppen ilyen szeretett volna lenni Németh László? S Bibó István nem éppen ilyen volt, anélkül, hogy valaha is beszélt volna erről?

– Térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk: hogyan viszonyult Bibó István a „Mi a magyar?” kérdéshez?

– Bibó teljesen újratematizálta az alkát-vitát, azzal kezdve, hogy a „Mi a magyar?” kérdést természetlen-nek nevezte. Azt mondta: atól, hogy valaki igazabb ma-

gyar, nem kell, hogy igazabb magyar legyen. Hagyjuk abba önmagunk romantizálását. Önmagában véve semmivel sem különlegesebb magyar-nak lenni, mint lettek vagy albánnak. Bibó arra jutott, hogy a magyar alkatra vonatkozó előfeltevéseknek nincs értelmük.

Az állampolgári jogegyenlőség

alapján a nemzetet olyan politikai közösség tagjainak tartotta, akik közösen vállalkoznak céljaikra, s az tartja össze őket, hogy közös problémáikat jól oldják meg, nem pedig annak ismerete, hogy ki a magyarabb. Ezt az utat zsákutcs-nak nevezte, és egyúttal leválasztotta róla az asszimiláns kérdést: szerinte a magyar politikai élet zavarodottsága rontotta meg a németek és zsidók asszimilációjának folyamatát, és nem fordítva, az asszimilánsok térfoglalása okozta a politikai élet megromlását. Innen kiindulva mutatott rá: a legtöbb magyar hagyta, hogy a magyar állam intézményei zsidónak minősített magyar állampolgárokat szolgáltsanak ki egy ideig hatalmasan, sőt, voltak, akik segédkeztek e polgárok jogfosztásában, megbélyegzésében és szisztematikus megsemmisítésében. Ez aztán mintát adott arra, hogy Magyarországon könnyebb legyen boldogulni, ha valaki kinezi a másik boltját, feljelen-ti a tulajdonost és kiigényli azt.

– Hadd jegyezzem meg, hogy ehhez a mintához hozzájárult az is, ami 1948 környékén történt Magyarországon. Mire Bibó e tanulmányát megírta, Rákosiék, olyan jelentőségű értelmiségiek segédletével, mint Lukács György, a teljes magyar polgári értelmiséget felszámolták, hasonló „házfoglaló” módszereket. Magát Bibó Istvánt is elhallgattatták...

– Sajnos, ezzel azt a lehetőséget is elfojtották, hogy különböző mitológiák helyett ésszerű politikai diskurzus alakulhasson ki Magyarországon, s a magyar politikai szocializáció és a kollektív emlékeztettség tárgyszerű legyen. 1989-ben, amikor a frizsiderből elő lehetett venni az eszméket, Bibóval együtt a befagyasztott ósdi dolgok is előkerültek. Különben pedig Magyarországon nem volt ember, aki sérelmet nem szenvedett volna a nyegvenes években. De addig, amíg ki-ki fel nem dolgozza a maga traumáját, nem is tudunk majd róla beszélni.

– Ha a traumáknál tartunk: nem gondolja, hogy az 1920-as, 1930-as években a politikai diskurzus éppen azért nem volt képes túllépti bizonyos tévedéseken, mert a közfelfogás szerint cselekedett? Vajon közvetlenül a trianoni csatlódás után a közösség nem várt volna megoldást, választ erre a traumára Bibó Istvántól is, ha akkor írja művét?

– A Trianon-trauma, a Shohah, 1945, a felszabadulás és a megszállás olyan alapvető élmények voltak, amelyek tényleg meghatározták a közbeszédet. De nem ezek teremtették meg.

A Trianon-sokk

élményét feldolgozó alkát-diskurzust Szekfű és többen mások alakították ki. 1918

–1919-et követően ugyanolyan „forradalom-után” helyzet volt, mint 1848–1849 nyomán, s egyáltalán nem hiszem, hogy a Trianon-sokkból arra kellene következtetni, (ahogy Szekfű Gyula tette), hogy a Habsburg-birodalom lett volna a magyar örendelkezés és a történelmi Magyarország garanciája. Azt hiszem, itt le lehetett volna számolni a Nagy-Magyarország illúziójával. Tény, hogy rendkívül nehéz volt különbséget tenni a színmagyar területek igazságtalan elcsatolása és aközött, hogy Nagy-Magyarország lakosságának jelentős része nem magyar ajkú volt. De Szekfű Gyula tevékenységének is köszönhető, hogy e kettőt nem sikerült differenciálni. En óvakodnék attól, hogy Trianont a történelmi szükségesség szinonimájaként használjuk, mert így egyszerűen metaforákkal helyettesítjük a megmagyarázandó kérdéseket, és leverszük az egyén válláról a felelősséget.

– Az egyén felelőssége természetesen kétségbevonható. De nem gondolja, hogy a fájdalom közösségi tragédiáknak még az emlékezete is olyan logikát eredményez a közbeszédben, amelyet nehéz megkerülni? Erre Trianon is, a Holocaust is jó példa ma.

– Teljes mértékben elismerem a trauma létét, ám szerintem ebből nem következik a trauma feldolgozásának az a változata, hogy sükségek képp a korábbi állapotot kell visszaállítani. Ha nem akarjuk átrömantizálni saját traumánkat, ha nem akarjuk mindenáron megőrizni, akkor újra fel kell mérnünk a viszonyokat. A történelmi Magyarország felbomlásának trianoni igazságtalansága, az 1944-es zsidóüldözés vagy a sztálinizmus nagyon

mély sebeket okozott.

De ha a történelem címén „vasúti menetrendet” keresünk a kommunizmus vagy a kapitalizmus diadalútjához, az eltávolított bennünket attól, hogy szüleink, nagyszüleink dilemmait megértsük. Nem kellene hagynunk, hogy átpolitizálódjék ez a kérdés, s főleg nem egy oligarchikus politizálás érveivel.

– Ön szerint, mi kell ahhoz ma Magyarországon, hogy „civil” módon feldolgozzuk elődeink élményvilágát?

– Ahogy Bibó István mondja, a szabadság kis köreinek hálózata. Persze, tudom, hagyományos közösségekre vágyunk, miközben ezeket szétverte a totális rendszer. És, ha jól megnézzük, nem is hiszünk bennük, hiszen csak előnyeiket szeretnénk élvezni, hátrányaikat nem. Amit tehetünk: önkéntes közösségeket keressünk, amelyekben résztvevőként azon alapul, hogy egymás iránt jóindulatúak vagyunk, és megbízhatunk a másikban. Sajnos, ha valamilyen tanultunk a 20. században, akkor az az, hogy százszorosan túlbiztosítsuk magunkat. Nem látok más lehetőséget: meg kell tanulnunk együttműködni. Minél kevésbé frusztrált az ember, annál inkább elhiszi, hogy őrajta múlik a sorsa, s annál inkább megengedheti magának, hogy saját és közössége boldogulása között kölcsönhatást látson. Az önkéntes közösségek kis körei rajzolhatják majd ki azt a magyar identitást, amely nem várszükségből, misztikából és görcsös öngazolásból áll.

Panek Sándor